

ВАСИЛИЈЕ КАЛЕЗИЋ, БЕОГРАД

РАДОВАН ЗОГОВИЋ И СУКОБ НА ЉЕВИЦИ

С Радованом Зоговићем сам се први пут срио и дуже разговарао 28. јуна 1967. године, тачно на Видовдан. Отада, за свих ових 17 година¹⁾, често сам бивао у разговору с њим, дописивао се и имао на увид и располагању неколико његових необјављених радова, међу којима посебно издвајам опширну и недовршену студију „Крлежина критика у прози и стиху“, написану 1940. године као одговор на Крлежин „Дијалектички антибарбарус“ и намијењену „Књижевним свескама“. Све важније што сам дознавао од Радована Зоговића, на различите начине, сређивао сам током ових година као изузетну и занимљиву грађу о људима, догађајима и времену тзв. сукоба на љевици, али и о добу његовог (Зоговићевог) принудног ћутања и првих јавних појављивања, послје 16 година, од 1949. до 1965. године. Већ сада, те грађе има на неколике стотине страница, а ја, за ову прилику, могу издвојити само један, врло мали, дио, у ствари једну скицу како сам је, хронолошки, више за себе него за јавност, саставио о Радовану Зоговићу, као личности, његовом дјелу и његовој улози у сукобу на љевици.

*

Тог дана, 28. јуна 1967. године, по незапамћеној врућини, путовао сам аутобусом из Новог Сада у Београд на заказани састанак с Радованом Зоговићем. Али, до тог састанка није дошло ни брзо ни једноставно, у првом реду мојом „кривицом“. Јер, неколико пута сам покушавао, преко разних посредника (који су Зоговића познавали или га како су говорили, посјеђивали) да „ступим у контакт“ са Зоговићем, али без успјеха — „посредници“ нијесу показали (осим обећања) никакву конкретну помоћ. Дознавши од њих адресу, обратио сам се Зоговићу лично, и, за

¹⁾ Писано и сређивано 1984. године.

два дана, добио одговор: Зоговић ме позива да га посјетим у сриједу, 28. јуна 1967. године, у 5 сати послје подне. . . Отада, свим својим саговорницима, као свједоцима и учесницима тзв. сукоба на лјевици, обраћао сам се, углавном, директно, и, најчешће, налазио на помоћ и разумијевање. . .

У писму, Зоговић је јављао да станује у Цвијићевој улици, број 67, на другом спарту, лијево, с напоменом да на вратима стана нема његовог имена. Кренуо сам на састанак узбуђен и нестрпљив. Све „припреме“ сам средио, а имао сам и времена, током вожње, какву због врућине још никад нијесам доживио, да размишљам о Зоговићу и да стварам, наново, слику о њему: ко је, какав је, одакле је дошао, куда све пролазио, с ким је, како изгледа и колико ће ми помоћи у расвјетљавању замршених односа о споровима и сукобима на лјевици? Памтио сам његов лик са неких фотографија, истина ријетких и давно објављених, на којима је изгледао лијепо и дотјерано, плавкасте и праве косе, чистога лица, повисока стаса. Фама о њему као неприкосновеном судији, на кога се сваљује годинама дрвље и камење, а он не може да одговори, мене се није дотицала — претпостављао сам шта је морао да ради по партијским задацима, а „осјетио“ сам га, кроз његове пјесме и критике, као јаку и стваралачку личност којој се не може командовати. Према томе, умјесто предрасуда о фама, ја сам имао извјесних симпатија за њега, разумијевајући његов положај. Однио сам му пет примјерака мајског броја „Летописа Матице српске“, које је у писму тражио, са његовом приповијетком „Пејзаж с псима и рањеником“. Читајући ту приповијетку, и сад је прелиставајући у аутобусу, видио сам лик њеног аутора као бунтовника и непокорника, као тужитеља и судију, а не као заплашеног покајника или резигнираног циника. То је био борац, несмирен и неспутан, и ја сам, у тој приповијетци, осјетио једног новог писца који се показивао друкчијим, и даровитијим, него што је био као пјесник „Пламених голубова“ између два рата или „Пркосних строфа“ одмах иза рата. „Пламену“ и „пркосу“, као симболима, овај „пејзаж“ додао је нешто „равнотеже“, а трагично искуство, настало у самоћи и прожето, вјероватно, дубоком патњом допринијели су да нови израз буде, донекле, повод за подсјећање на ранији рад, али и сигуран знак да је пред нама нов писац и умјетник. . .

Са таквим размишљањима, позвонио сам, нешто прије пет сати, на вратима описаног улаза у стану.

Врата је убрзо отворио повисок, врло мршав човјек, учинило ми се уморан, некако спорих кретњи, и ја сам у њему одмах препознао домаћина и пјесника Радована Зоговића. Био је сам, у великом послу, објашњавао је: жена му је на боловању, ћерка као матуранткиња на одмору, а он — на рок! — преводи Мајакског. Успјели смо да размијенимо неколико информација један о другоме. Понудио ме лимунадом, сам је спремио и одмах ми рекао да му је моје име познато, али да осим чланка о Милошу Црњанском, поводом његовог повратка у нашу земљу и не-

критичних хвалоспјева њему у част, ништа моје није читао. А и за тај чланак је, брзо и критички, говорио да му се свидио, да је почетак добар, а крај слаб — да сам и ја прецијенио Црњанског као књижевника, јер, по Зоговићевом мишљењу, Црњански није велики писац, све се данас с тим писцем дешава из политичких разлога, све је код њега вјештачки, са много еротике, све жене су сликане на исти начин, вјештачки је и језик, а опис Секулиног шибања је „права глупост“, јер се тако на Балкану није шибало. . . Нијесам се спорио са Зоговићем, али се нијесам ни саглашавао с његовим оцјенама. У свом чланку, објављеном у часопису „Гледишта“, устао сам против величања Црњанског, не као писца него као повратника у земљу, последије свега што се знало да је радио у борби против комунизма и марксистичке литературе у Југославији тридесетих година, а то су сви, или готово сви, хвалоспјевачи пређуткивали. Према томе, нијесам писао чланак о Црњанском као писцу, иако сам се и тога дотакао. Зоговићу је, дакако, била врло важна политичка и морална страна питања, и зато му се чланак могао свидјети, али ништа мање, и она литерарна, због које ме, у првом сусрету, прекоријевао. . .

Пошто сам му предао примјерке „Летописа Матице српске“, с његовом приповијетком, искористио сам прилику (да бих се „ослободио“ теме о Црњанском, а поготово прекора да сам чланак „слабо завршио“) да саопштим неколико утисака о приповијети: понио сам заиста упечатљиво утиске, потресна је то прича о животу, ужас од сазнања, силовита тенденција о проказивању силника и моћника, изврсно писана. Једино нијесам био сигуран да су пролог и епилог „најфункционалнији“, јер ми се учинило да с њима тенденција сувише „појачава“, „открива“ и да садржи и нешто „морализаторског“. Зоговић је то пажљиво саслушао и разложно објашњавао. Нарочито је истакао: пролог и епилог су најважнији, „то су основе“, „без њих не би имало приповиједање правог смисла“ . . . Ја сам, ипак, процјењивао (са највишим похвалама за ту новелу, много више него за „Старинску причу“ из једног ранијег „Летописа“) да су пролог и епилог „сувише истакнути“, да, можда, „одударaju“ од цјелине и друкчије су писани. Он је објашњавао даље и логично бранио своју концепцију, нешто темпераментније, а узгред је, мирније, додао да је досад чуо различита мишљења о истом питању: неки људи у Београду су му на томе замјерили, Влада Поповић, оперски пјевач из Новог Сада (који с поштовањем чита Зоговића), казао је да су пролог и епилог најснажнији, а у „Просвети“, гдје књига Зоговићеве прозе треба да се штампа, са том приповијетком, нико од уредника није ставио никакве примједбе. Послије Зоговићевог објашњења, „тенденцију“ са прологом и епилогом сам боље разумио и цијелу приповијетку прихватио као оригиналан лирски запис, литераран, али једак и отрован. . .

Док је Зоговић спремао лимунaду, кретао се по стану, расправљао са мном о прологу и епилогу своје приповијетке, говорио о преводима (боље рећи о прецијевима) Мајаковског, ја сам све

више стицао нове, непосредне утиске о њему, стварајући слику о човјеку каквог ја видим, сада, у одређеном времену и у његовом стану. Био је то висок, кошчат и мршав човјек, лица издуженог и оштрог носа, дугих руку и ногу, кретао се полагано, говорио испочетка тихо, а приликом неслагања јаче и одсјечније. У објашњењу било је и мирноће и силине увјерења. У стану је било готово мрачно, као затамњено, један малени вентилатор је стално радио, чистећи и хладећи ваздух, и чинећи боравак у просторији пријатнијим — врућина, са запаром, осјећала се и у стану, али је било подношљивије него напољу. И Зоговић је осјећао ту тешку спарину и топлоту, па ми се чак извињавао што ме позвао по таквом времену. Примјетио сам да му је лијево око било закрвављено, с видљивом црвеном тачком на беоњачи. Није имао још 60 година, а по изгледу и кретњи, бјеличасто-плавкастој, проријеђеној коси и умору, лично ми је на нешто старијег и уморног човјека...

„Ближили“ смо се, постепено, „теми“ која ме довела у везу с њим. Све је ово било само „уознавање“ и она неопходна припрема за прелазак на основни циљ моје посјете. Главно је: сукоб на љевици, Крлежа, Зоговићева улога у сукобу и његови односи са Крлежом. Зоговић је почео да говори о томе врло повезано, с ријетким дигресијама и још рјеђим мојим питањима. Из тог опширног приповиједања и разговора који је трајао око три сата биљежио сам најважније податке, а у стану, у Новом Саду, сређивао све и исписао 25 куцаних страна, од 29. јуна до 3. јула 1967. године. „Преносим“ овдје неколико важнијих појединости, по редосљеду како су се рејале у разговору и према свом тематском интересовању...

Радован Зоговић говорио је о Крлежи с великим поштовањем: цијенио га као значајног писца и односио се према њему као ђак према учитељу. Говорио је о томе како је Крлежа, послије ослобођења, често долазио у његов стан, пријатно се осјећао, а нарочито је био у пријатној улози шармера ако би у стану било женског свијета. Крлежа је знао да се „најави“, оригинално, на загорски или загребачки начин... У друштву са Зоговићем, Крлежа је био диван човјек, никаквих размирица нијесу имали, ни на шта се из прошлости нијесу подсјећали...

Послије овога Зоговић се сјетио да исприча како се срио са Крлежом у Загребу 1945. године. То је био њихов први сусрет, до тада се нијесу лично познавали...

Зоговић је био у Загребу послом, тамо је чуо да Крлежа жели да се сретне с њим. Неки загребачки литерати су посебно на томе инсистирали, а Зоговићу то није било по вољи. Ипак су се срели, ако се не варам, у хотелу „Еспланада“, и у присуству других књижевника, како је Зоговић захтијевао (мислим да су међу њима били Марин Франичевић и Јожа Хорват). Овај сусрет са Крлежом као да је Зоговића разочарао: Крлежа је Зоговића посматрао као побједника, као човјека који је на власти и од којега почиње у понечему да зависи. Чак је рекао: „Ја сам хендике-

пиран, ви сте победили. . .“ Тим поводом Зоговић је напоменуо да многи писци желе да су уз власт, да се додворе, а то му се, тада, чинило неспојиво са Крлежом.

На моју напомену да је са Крлежом, у току или после првог конгреса књижевника Југославије, био у делегацији код Тита (податак који сам нашао у нашој дневној штампи), Зоговић је одговорио да није, а кад сам ја желио да га „јаче“ подсетим и на оно о чему су тада разговарали са Титом (Крлежа и Милан Богдановић су обавјештавали нешто: о предратном ПЕН-клубу), Зоговић се ни тада није сјећао ни делегације нити сусрета с Титом.

Као да је хтио да једном цјелином обухвати познанство и сусрете са Крлежом, из којих је настало другарство и пријатељство, Зоговић је рекао да је Крлежа долазио у његов стан све до 1948. године: најављивао се телефонски, бивао у посјети, разговарао, ћаскао. Зоговићу је било драго што Крлежа долази њему, јер је вјеровао и осјетио да је занимљив и као човјек и као писац и да се увијек од њега могло много чути, сазнати и научити. Могуће је, претпостављао је Зоговић, да је и он, Зоговић „шармирао“ Крлежу: био је предусретљив, добар домаћин, никад ништа непријатно није помињао из ранијег времена. . .

И тако је то трајало до пред крај 1948. године. У почетку, Крлежа се, и те године, у „незгодно“ вријеме, најављивао, навраћао, али рјеђе него до тада. Зоговић је знао да његов положај није сад добар, па је чак на то упозорио Крлежу, рекавши му: „Ја сам у бојкоту, не могу Вас позивати, али моја су Вам врата увијек отворена. . .“ Крлежа је, и после тога, дошао, једанпут или два пута, затим прекинуо, и то је потрајало све до 1965. године. . .

Кад смо прешли на тему сукоба са Крлежом између два рата, Зоговић је одмах поставио оштру границу између 1933. и 1939. године. Он је био категоричан у оцјени да се те двије године морају разликовати и да су сукоби у њима са Крлежом потпуно различити. За напад Богомира Хермана (под потписом АБЦ) рекао је да је памфлет, прејаки, са марксистичких позиција, не исправан. Сагласио се само да је добро писан. Сукоб који је настао 1939. године је великих размјера, више политички и идеолошки него књижевни и естетички. Упутио ме на часопис „Политичко искуство“ Васа Богданова да бих боље сазнао какве су идеје у њему заступљене, од којих је и Крлежа многе усвајао, а све су биле против ставова и оцјена Комунистичке партије. За написе у којима је расправљао са Крлежом или га у њима помињао (које сам му предочио), Зоговић је говорио да су увијек писани с поштовањем, увијек умјерени и помирљиви, са настојањем да се дође до споразума и објашњења, а не да се расpire страсти и нетрпељивости. . .

Молио сам га да нешто опширније исприча о написима „Нушић и ми“ из „Наше стварности“, априла 1939. године (стр. 155—160), који је потписао заједно с Александром Вучом, и „О > Печату < и бесједи о његовој сврси“, из „Младе културе“, исто

априла 1939. године (стр. 165—168), који су потписали Мирко Давичо, Авдо Хумо и Пуниша Перовић, јер су путеви мог истраживања водили ка Зоговићу као аутору и тог написа.

У оба написа полемише се са Крлежом, поводом његове прокламације у првом броју „Печата“ фебруара 1939. године: први пут се негира Крлежина оптужба да левича прави од Нушића (поводом његове смрти) „љевичарског писца“ (радило се о одбрани културног наслеђа), а други пут се устаје против начина на који Крлежа пише о људима и, посебно, о омладини. „Ми нисмо ћутали ондје гдје се могло говорити!“ — писали су Александар Вучо и Радован Зоговић. „Ми нисмо од Нушића стварали ни лик левичарске идеологије, ни идеал лијеве књиге! (...) Мирослав Крлежа је одао част Нушићу комедиографу, али је против тога да се нушићевски вицеви дижу као барјаци. И ми смо против тога да се вицеви, били они Бранислава Нушића или Марка Ристића, истичу као барјаци. Ми то никад нисмо ни чинили...“ У „Младој култури“ било је одштампано и нешто опширнијих оцјена и с више прекора Крлежи и „Печату“: „Али, омладина... (...) за коју је човеково право на све што је човек, што је створио и што ствара човек, за коју је то право које јој ни смрт не може истргнути из ланца руку, — омладина овога пута не може да прође поред две ствари из „Печата“: поред начина на који М. Крлежа критикује наше напредне књижевнике, поред људи које је „Печат“ окупио на сарадњу...“ И сад се ређају примјери како Крлежа пише о Јовану Поповићу и Стевану Галогачи као о „мухама“ и „кокошкама“ из „лијевог кокошињца“...

Идеје и оцјене из ових написа послужиле су Крлежи, касније, као повод за најогорченије нападе у „Дијалектичком антибарбарусу“ децембра 1939. године...

Молим, дакле, Зоговића да нешто опширније објасни.

Зоговић говори мирно, разложно, чињенички, понекад помало произдаље...

„Наша стварност“ је била „либералан часопис“, са много различитих сарадника, окупљених на народнофронтској основи и под директним утицајем Комунистичке партије. Одговор на „Печатову“ „бесједу“ и Крлежине нападе поводом Нушића написао је он, Зоговић, а Вучо је само потписао. И то је једва и врло тешко урадио. Вучо је био запослен у некој трговачкој агенцији, био је врло радан и користан, али се није одликовао смјелашћу, па је одуговлачио са штампањем одговора. У то вријеме је и Давичо, који је тада живио у Загребу, нешто „мутио“ по Београду, говорећи, вјероватно, о ситуацији у Загребу и можда сугеришући да не би требало одговарати... Десило се да је цио број био спреман за штампу, само Зоговићев одговор није. Вучо се стално нешто нећкао, одлагао, измишљао час овакве час онакве разлоге, плашио се. Тада се Зоговић обратио Ђиласу, који је био његова партијска веза, испричао му све, тражио помоћ, и Ђилас је „наредио“ да Вучо штампа одговор. Зоговић је знао за Ђиласову „наредбу“ Вучу, из телефонске говорнице са Славије, и

одговор је био штампан. Зоговић и сад наглашава свој помирљив став, поштовање за Крлежу и ондашњу ријешеност да се све мирније среди. Мени су утисци од читања „одговора“ били врло свјежи, па сам нагласио да је у њему било извјесних „задиркивања“ и „пребацивања“ која су могла „таћи“ Крлежину осјетљивост. Зоговић је, опет, поновио да је, у поређењу са оним како је Крлежа писао, код њега све, ипак, благо и помирљиво... За напис у „Младој култури“ одмах је „признао“ да га је он писао, а Мирко Давичо, Авдо Хумо и Пуниша Перовић само — потписали. Питам: Зашто? Било је потребно, објашњава Зоговић, да се у сукобу омладина исправно определијели, да буде на правој, револуционарној страни, нарочито студенти, код којих се понегдје, а посебно у Загребу, осјетило извјесно колебање. У овом неслагању и сукобу са Крлежом Комунистичка партија је била против Крлежених схватања, па је требало учврстити и придобити младе људе...

Процјењивао сам да је, у нашем разговору, настао онај тренутак кад сам, учинило ми се, могао отвореније да запитам Зоговића о заиста његовој сувише истакнутој улози у сукобу, како је видио Крлежа у „Дијалектичком антибарбарусу“. Мени то није било лако, јер никада у нашој књижевности нијесам прочитао толико погрдних ријечи колико их је написао Крлежа против Зоговића. Томе сам додао, ништа мање погрдније писање Васа Богданова у брошури „Политичка и морална страна лијеве хајке на Крлежу“ у којој је Зоговић, поново, „истакнута“, омражена и оцрњена личност.

Зоговић је моје питање и интересовање прихватио мирно и одговорио без и трунке узбуђења...

Никаква „централна фигура“, никакав „иницијатор“ и никакав „организатор“ није био Зоговић у сукобу са Крлежом! То је Зоговићево одлучно свједочење. Све што се у том смислу пише о њему и његовој улози, од онда до данас, све је то, по Зоговићевом увјерењу, чиста предрасуда, наопако тумачење и, наравно, товарење кривице на другог, да се не би ударило на оно што је главно. А сад је на њега, на Зоговића, лако ударати, поготову кад не може да се брани, и кад га нико не брани. Ствари су потпуно друкчије и истина је друкчија: он, Зоговић, ни у једној ствари која се тичала сукоба са Крлежом није могао сам да одлучује, ништа да нареди, сам да предузме и организује — иза свега је стајала Комунистичка партија и директно њен Централни комитет. Он, Зоговић, извршавао је њихове задатке и налоге, убијеђен да су исправни и вјерујући да је у праву. Овдје је напоменуо да, ни послје ослобођења, ништа није могао сам да одлучи, да нешто забрани... Прије рата, за вријеме сукоба са Крлежом, Ђилас је био Зоговићева веза са Партијом, све је ишло преко њега, Ђилас и Ранковић биле су двије најјаче личности напредног покрета у Београду — они су одлучивали, они су организовали, они су предузимали све важније мјере које су значиле развијање нових револуционарних тенденција. Зоговић није одрицао

своју „службу“ идеји Партије, није помињао могућу одговорност — напротив: сматрао је свој рад револуционарном идентификацијом са идејама и ставом Партије, своја увјерења недјељивим од увјерења која су водила Партију. Оно што је одрицао било је нешто друго: то што му се све приписује, али с одређеним циљем да се, преко њега све сруши и поништи, и на тај начин да се руши и поништава оно што је радила Комунистичка партија и он у њој. Зоговић је обазриво напоменуо да цијени личност, карактер, индивидуалност, и, тим поводом, додао је да је, можда, могао понекад у понечему, убиједити Ђиласа или утицати на њега нечим својим: стручношћу, бољим познавањем ствари, упућеношћу у прилике, актуелношћу која је проистицала из одређених ситуација... Зоговићу је било криво што га нико из његове Партије, нико од оних који су заједно с њим радили или му задатке постављали, сада није бранио или објашњавао како је све и зашто било. Иначе, ни за шта што је радио за Партију и у њено име, не каје се, не одриче: више од тога — поносан је на свој рад...

У разговору, вријеме је брзо пролазило, а тек сам, чини ми се, почео да дознајем неке најважније појединости о Зоговићу као учеснику и свједоку сукоба на љевици. Знао сам да је у великом послу, хитао је да га заврши, у соби је спарно и тамно, моја питања могу да га, можда, нечим повриједе или узбуде. Зато се извињавам што га још задржавам, а он одговара да се извињавати не треба: позвао ме на разговор, пристао, ићи ћемо даље...

Мене је много интересовало питање: како то да нема Зоговићевог написа у „Књижевним свескама“? А кад сам дознао за податак да је Зоговић, још у оном времену, написао „полемичку расправу“ под насловом „Крлежа као естетичар и књижевни критичар“, која је последице рата пронађена сакривена на тавану куће Војислава Вучковића, композитора, музичког писца и друга Радована Зоговића, моје интересовање је још више нарасло (подаци о „полемичкој расправи“ у књижици „Дошљаци. Пјесме Али Бинака“, Београд, 1958. приватно, пишчево издање, пишчева напомена на стр. 36).

Мом интересовању Зоговић је удовољио мирно и поступно...

Он је причао опширно и врло занимљиво, са много необичних детаља, са понеком духовитошћу и упечатљивим сликањем атмосфера у Београду и Загребу. То је било приповиједање, а не одговори на оно што је мене интересовало. Пошто се приповиједање (са свим неопходним дигресијама које га складно употпуњавају) не може „препричати“, ја овдје, из своје биљежнице, преносим само основне чињенице.

Као одговор, књижевни, на Крлежин „Дијалектички антибарбарус“, Зоговић је заиста почео да пише расправу о Крлежи као критичару и естетичару. Ту расправу, недовршену и необјављену, има и сад, „у својој фијоци“. Зоговић прича како је стално имао неприлика са властима, био хапшен, протјериван и отпуштан с посла. Био је и болестан на плућима и морао је да се ли-

јечи. У вријеме кампање око „Печата“ и, посебно, „Дијалектичког антибарбаруса“, постојала је опасност да Зоговић опет буде ухапшен. Да би се некако од те опасности „извукао“, другови су ријешили да би било паметно ићи на лијечење: „Боље болница него затвор“. Тако се и десило. У болници, на Тополшици, пошто је прибавио огромну литературу, почео је да пише „полемичку расправу“ о Крлежи. Болнички услови су нарочити, са „кућним редом“, који значи одређено вријеме устајања и лијегања, са љекарским посјетама и другим отежавајућим околностима. И, у почетку, посао је споро напредовао, али, током времена, кад се ухватио замах, „ствар је ишла“ и далеко одмакла: било је написано више од стотину страница. У болницу је долазио Ђилас, стално пожуривао Зоговића, чак му поставио рок да за десет-петнаест дана мора расправу завршити и да не смије да пређе више од 30 страна. Зоговићу се пожуривање није свиђало, хватало је све нове и нове теме и појединости, а да све скрати на 30 страна — било је немогуће. И све је то рекао Ђиласу. Овај је био категоричан: зборник против Крлеже биће штампан без Зоговићевог рада. И био је штампан. Послије тога, Зоговићу се више није радило, а био је, последице 200 страница, „таман дошао до главног проблема“ — Крлежине естетике...

У приповиједању, једна од Зоговићевих дигресија ишла је на чланак Коче Поповића у „Књижевним свескама“: како је чланак духовит, пун лијепих варијација, нарочито у оном дијелу гдје се описује како је Кочи Зоговић „наредио“, „обавезао га“, а Коча, као, морао да „послуша“, да се „потчини“ и наредбу изврши. И даље о Кочи: да га је тешко нагнати да пише, да и за овај чланак нијесу били сигурни да ће га написати, да су се изненадили кад га је Коча брзо донио. Асоцијације поводом Коче се шире даље — духовит, интелигентан, „пецкарош“, брзих и запамћених реакција, Коча је једини, и последице рата, при сусретима са Крлежом, знао да се шали, да се у духовитостима „надмеће“, што Ђиласу, који се више трудио, није успијевало.

Једна дигресија посвећена је Титу, као генералном секретару ЦК КПЈ и политички најодговорнијој личности. Тито се интересовао за сукоб, питао: „Како иде ствар са Крлежом и »Печатом«?“, а кад би му одговарали, конкретно Зоговић, да „ствар“ баш „не иде“ како би требало због разних разлога: они, социјални писци и комунисти, стално су под присмотром и цензуром, често без стана, прогоњени, сиромашни, заузети партијским радом, без средстава за живот, а они други, Крлежа и његови сарадници, осигурани, слободни, богати, имају пара (није било лако издавати часописе!) — борба није лака, нити се води у равноправним условима, Тито се чак наљутио и енергично захтијевао да се „та ствар што прије ријешити“, и ако не могу, нека се уклоне, радничка класа ће... То је било кад се Тито вратио из Москве и разговарао са групом партијских радника и интелектуалаца који су се сукобили са Крлежом.

Нова дигресија односи се на друге личности и податке повезане са „Дијалектичким антибарбарусом“ и Крлежом.

Прије појаве „Дијалектичког антибарбаруса“, до Зоговића је стигла интрига да Крлежа свуда, умјесто имена Радована Зоговића пише Задован Роговић. Реакција Зоговићева на то је била у облику „објашњења“: причао је да уопште није ожењен, према томе ни глумицом (што је била алузија на Крлежин брак са глумицом). Кад би он, Зоговић, хтио да се подругује с Крлежином именом, могло би да испадне, на примјер: „Што се тиче Мир-ОСЛА-ва. . .“ (Осла — магарца). Све је ово „пренесено“ Крлежи у Загреб (а „преносилац“ разних детаља између Загреба и Београда био је тада Оскар Давичо), па је Крлежа пожурio у штампариију и из текста избацавао ословљавање са Задован Роговић.

Даље, у приповиједању, слиједе нове занимљивости.

Крлежа у „Дијалектичком антибарбарусу“ има много текста о неком адвокату (Зоговић није могао тачно да се сјети имена), а тај адвокат није био ни комуниста, ни припадник напредног покрета, него је, тако, „зановетао по кафанама“, „причао вице“, па је под виц, под пародију свео и неке Крлежине стихове, на примјер, оне: „Ја сам теби дала себе, а сад ме од тебе зебе, и ја сам теби себе дао, а сад сам тужан и зао. . .“ дођи да. . . шетамо. Или нешто томе слично. То је Крлежу наљутило (јер он то није могао да заборави), и „ставио“ је тог сиротог адвоката у „Антибарбарус“, прогласивши га чак „нашим припадником“.

Крлежино знање није било тако сигурно како би се могло данас помислити, нити су тиме били импресионирани комунисти и интелектуалци из Партије. Тако су, једанпут, са Крлежом расправљали Отокар Кершовани или Огњен Прица (ја нијесам сигуран да сам добро записао који од њих, а један сигурно) и убјеђивали га да је идеја коју бране и заступају — Лењинава, а не њихова. Крлежа је на то реаговао мало нервозно, „врага је Лењинава“, зна он Лењина напамет, па је, у недостатку доказа, посегао за Лењиновом књигом да им покаже да тога нема код Лењина, кад тамо — Лењинава књига није била расјечена, значи није била ни читана. Овај детаљ се послѣје, вјероватно, препричавао као тенденциозна анегдота о Крлежином знању и читању.

Зоговић о свему овоме приповиједа, мени се чини, и сам „растерећен“ од могућег подсјећања на давне буре, а ја сам потпуно свјестан да свему томе придаје неупоредиво мању важност од оне коју ја придајем. Примѣјетио сам друкчије расположење код њега само онда кад је поменуо Војислава Вучковића и Крлежино вријећање људи — Вучковић је био комунист, велики радник, борац, погинуо је, убијен од непријатеља, заједно са својом женом Фани, а Крлежа је написао о њему да ће се снаћи, да ће се „провући“, „ко пишкор кроз рацу“. . . Е, ово Зоговић није могао опростити Крлежи. . .

Иако вријеме пролази и Зоговић га, можда, узалудно губи (а послове и обавезе не завршава), ја „убацујем“ још два-три питања, од којих је једно нарочито деликатно.

Најприје питам нешто о Марку Ристићу, о сарадњи с њим и заједничком потпису против провокатора Бранка Теодосића. У „Антибарбарусу“ Крлежа је томе придао превелики значај, а ја нијесам сигуран да је тачно обавијештен. Увијек ми се чинило, кад год сам читао тај дио, да ту има нешто сумњиво и слабо објашњено.

Одговор Зоговићев је својеврсно оповргавање Крлеже.

Зоговић наглашава да је с Марком Ристићем, у редакцији „Наше стварности“, имао коректне, сарадничке, односе. Истакао је да је Марко Ристић лично „честит човјек“, да уредно „води евиденцију“ о свему што ради, да има документацију. Марко Ристић је прије рата издавао најљепше опремљене књиге, био је богат, могао је да ништа не ради, али је тачно да је „све своје дукате“ трошио на своје књиге и часописе (разлика у односу на оно што се ради данас, напоменуо је Зоговић: умјесто својих пара данас се троше државне). Зоговић је убијеђен да такав Марко Ристић, честит и акрибичан, није могао испричати Крлежи оно што је написано у „Антибарбарусу“ да је Зоговић само потписао нешто што је Марко Ристић написао. Зоговић објашњава како је читава ствар смишљена и како се завршила. Теодосић је био познати и опасни агент-провокатор, необично предузимљив, радио је све и свашта, стварајући велике неприлике напредном покрету. Једна од његових посебних одлика била је да стално изазива једне против других, на примјер, социјалне писце против надреалиста или обрнуто. С њим се морало коначно обрачунати. Чланак против Теодосића писали су заједно Марко Ристић, Коча Поповић и он, Зоговић. Требало је Теодосићу показати да су они заједно у борби против агената и провокатора: „дочекати га“ и са једне и са друге стране. У томе је вриједност потписа, једног надреалисте и једног социјалног писца. Текст није потписао Коча Поповић, јер им се чинило да би потписа било превише. То је истина, јасна и једноставна (Зоговић и сад зна тачно колики је чији удио и какав у писању тог текста, а не оно о чему се, навелико, расписао Мирослав Крлежа).

Овдје је спонтано настао предах, за којим смо, вјероватно, обојица жудјели. Ово приповиједање мени дочарава атмосферу, али ме и опомиње како је и колико потребно све испитивати, сваку страну саслушати. Било ми је нарочито драго што сам слушао Зоговићева оповргавања, која сам билијежио, а знао сам да их он, тада, није могао јавно изрећи. Био сам сигуран да ће се у мојој „документацији“ сачувати и да ја о њима нећу ћутати при сусретима са историчарима и књижевницима или на скуповима који су организовани ради проучавања југословенске књижевности између два свјетска рата. Не само драж новине и оповргавања, него и богатство новим сазнањем још више су утицали да се предано, животно и „смртно“ посветим истраживању наших међуратних књижевних и друштвених прилика, а у њима познатих људи и великих догађаја. У себи, био сам захвалан Зоговићу за неколико значајних открића. То ме обавезивало да крајње опрезно по-

ставим још једно питање, плашећи се и формулације тог питања и ништа мање одговора на њега. Зато сам, питајући, и сам понешто објашњавао, дајући Зоговићу времена да се више одмори.

Питао сам и објашњавао: Зоговићеви написи у којима се помињао Крлежа или се полемисало с њим нијесу сасвим безазлени и питање о томе није неважно у покушају да се сагледају односи Крлежа-Зоговић?

Зоговић одговара питањем: „Који написи?“

И ја набрајам: „Нушић и ми“ (из „Наше стварности“), одговор у „Младој култури“ (јер Крлежа је посумњао у ауторство Мирка Давича, Авда Хума и Пунише Перовића), неки прикази у часопису „Уметност и критика“ (кад се поводом Максима Горког и једног његовог дјела нађе и једна реченица „негације“ Крлежиног романа „Банкета у Блитви“).

Зоговић, и послѣ тога, упозорава да ја, можда, нијесам пажљиво све то прочитао. Затим образлаже...

Роман „Банкет у Блитви“ заиста му се није свидио, али он Крлежи није много „пребацивао“ у приказу Горкијеве „Исповијести“. Друга је ствар што је Крлежа то драматизовао — уопште, Крлежа је претјеривао у измишљању и додавању оптужби на свој рачун. Реакције на писање „Печата“ у „Нашој стварности“ и „Младој култури“, најблаже речено, коректне су и помирљиве. Могуће је да су Крлежу нервирани други чланци, на примјер, Тодора Павлова, Отокара Кершованија, Павла Бихаљија, Ђорђа Јовановића, Војислава Вучковића и Николе Петровића, који су објављивани у часопису „Уметност и критика“, под Зоговићевим уредништвом, јер Велибор Глигорић (то је знао и Крлежа), као други уредник, није био одговоран пред Партијом (истина, Глигорић је поштено пристао да буде уредник, био је запослен, имао је новаца, лакше је с њим било излазити на крај с цензуром, али ни о чему важнијем у часопису није одлучивао). О Глигорићу је Зоговић још напоменуо да, међу љевичарима и комунистима, није важио као „нарочита фигура“, није био иницијативан, највише је нападао универзитетске професоре, а то није било најважније...

Ја нијесам сагласан сасвим с његовим објашњењима, али је боље да се, сада, не споримо. Ипак је Зоговић, не само „задиркивао“ и „зачикавао“ Крлежу, у поменутих написима, већ му је и отворено (а оштро) замјерао на крупним оцјенама и питањима. Зоговићева објашњења користим више за утврђивање чињеница, па га, осјећајући да сам га дуже задржао, запиткујем о неким „ситницама“.

Тако, питам, помало зачуђен: како је Тодор Павлов сарађивао у часопису „Уметност и критика“, како су доспијевали његови чланци?

Зоговић смирено одговара: „Једноставно. Бивша Југославија је била грађанска, демократска земља у том погледу. Павлов је слао своје рукописе поштом и ја сам их чак добијао док сам становао, чак илегалне, у једном пасажу...“

Питам даље: какав је сарадник био Ђорђе Јовановић?

Зоговић одговара да је био врло добар, духовит, брз, лако је и много писао, добро се развијао, имао је у себи нечега „мангупског“ а увијек је био спреман за „завитлавање“...

Ново моје питање је о Николи Петровићу: како и откуд он у часопису са нападом на Васу Богданова?

Зоговић говори лијепо о Николи Петровићу и његовом раду за Партију: образован, радан, уступио је свој стан партијским радницима, најчешће високим функционерима, посебно Титу, а знао је историју, па се требало обрачунати са Васом Богдановим, кога су сматрали реакционаром...

„Повратио“ сам се, поново, на Крлежу, питајући: какав је Крлежа марксист кад не одобрава партијску линију или јој се отворено супротставља?

Зоговић никако не признаје да је Крлежа марксист: таленат, знање — да, али марксизма — мало, подоста од свега, смијешно: мало биологизма, мало фројдизма, нешто штирнерства, нешто марксизма, али то марксизам није...

На моју примједбу да то не буде сувише круто као оцјена, Зоговић брзо одговара: марксиста јесте или није, половичан човек у идеолошком погледу је готово никакав, или — или... У обрачуну са Крлежом учествовао је лично и генерални секретар ЦК КПЈ, Тито, не само као организатор, већ и као аутор одређених написа, на примјер, у „Пролетеру“, органу ЦК КПЈ, а то није мала ствар за историјску процјену.

Даље, Зоговић објашњава какав је радник и теоретичар био Стефан Митровић („у теоријском смислу један од најјачих људи генерације“). Зоговић лично зна (јер је у Загребу радио на редиговању „Књижевних свезака“) да је чланак Стефана Митровића „Неколико опћих напомена поводом печатовских ревизионистичких покушаја“ „преправљао“ Едвард Кардељ, а да је Тито, на крају, „додао“ неколике реченице...

Помињао сам садашње проучаваоце сукоба са Крлежом, теме, оцјене, „стање духа“, покајничко писање Ервина Шинка, „истраживања“ Свете Лукића и још неких писаца.

Зоговићу је то, углавном, било познато, оцјене тих истраживача није сматрао ни исправним ни добронамјерним, само је рекао: „Данас је побједила печатовска линија...“

Нијесам сигуран да сам у тону и формулацији примјетио какву резигнацију и покушао сам да о томе „продискутујемо“, с нарочитим указивањем на његову, Зоговићеву, улогу, која је представљена једнострано, површно и црно. Зоговић на то одврта да он не може да се брани, да је „дисквалификован“, „ућуткан“ — чак му је један уредник књижевног листа рекао да, евентуално, може да пошаље пјесму, ради објављивања, а никако чланак, критику или есеј. Није се узрујавао због тога; напортив,

био је потпуно сабран, „сређен“, смирен. На моја настојања да би се требало „огласити“ (макар и не било објављено), нешто као докуменат оставити, не помирити се са неправдом и лажима, он је само одмахнуо руком и благо, а поуздано, тихим гласом, рекао: „Историју још нико није обмануо...“

Мени се то, као завршетак нашег разговора, веома допало и мислио сам да, стварно, даје печат свему основном о чему је Зоговић говорио. Учинило ми се да је и вријеме да разговор окончамо — бојао сам се да сам много времена узео (већ је пролазио трећи сат откад смо се срели), па сам заћутао, помисливши да се Зоговић „одмара“. Добро сам запамтио све важније о чему ми је говорио поводом сукоба са Крлежом, а нијесам заборављао ни друге детаље који су се односили на садашње прилике (пресељење са Дедиња, „Затечени су станари“ у овом стану, прављене љуљашке на вратима између двије собе за малу ћерку којој је најстрашније било што љуљашке нема, не поздрављање на улици од стране познатих другова и ранијих сарадника, врста „пензионисања“, итд.). Ћутим, сређујем утиске, биљежим, гледам у овај затамњени стан, са старинским намјештајем и неким плетеним наслоњачама, врти се мали вентилатор, на ниском столу крај кауча је неколико књига, међу њима и неке на руском језику, на зиду, у висини кауча, окачена је једна, мени се чини мање позната, слика Мајаковског, ошишаног до коже, са цигаретом у десном углу усана, оштрог погледа у лијево окренутог...

Ни приликом овог записивања не могу одољети оном основном утиску који сам, онда, осјећао: Зоговић, пјесник и борац; у свему борац, прије свега, и човјек који је морао бити незадовољан због многих разлога, говорио је о Крлежи и сукобу с њим (а то је, за мене, било најважније) мирно и без огорчења, сређено и без узбуђења, можда с нечим повријеђеним у себи, али поносно и достојанствено. Памтио сам Крлежине ријечи и изразе из „Дијалектичког антибарбаруса“ о Зоговићу као „лирском кењкалу“, о томе како Крлежа зна да разликује „гњаватора од идеолога“, шта значи овај „неуравнотежени појединац“, какви су за њега „рад-овановски прсти“ и како он неће ићи „за Рад-ованом предводником“, а овај човјек оvdје, што га слушам већ читава три сата, није ни једну једину погрдну ријеч изговорио о Крлежи — за њега је све у сукобу било питање принципа и циљева борбе...

И, управо кад сам помишљао да устанем и кад сам рекао да питања више немам, Зоговић се обратио мени питањем: „Можда би вас интересовало како се то све са Крлежом завршило и како су, послје 17 година, објављене моје нове пјесме?“

Требало је да се обрадујем и кажем, али нијесам рекао:

Кога то не би интересовало!?

Зоговић је, дакако, претпостављао да бих волио то да знам.

Послије ослобођења, за вријеме долазака код Зоговића у стан, Крлежа је осјетио потребу да се, једанпут, „објасни“ са Зоговићем о ранијим сукобима. И рекао му је, отприлике, овако не-

што: да се они опходе већ дуго пријатељски (прије рата се нијесу познавали), да се нијесу „објаснили“ о неким стварима (Зоговић је одговарао да се и не треба „објашњавати“), да он, Крлежа, мора да се „објасни“, па се „објаснио“ рекавши да је много „гријешно“ али да никад није тако „погријешно“ као у случају оцјена Зоговића као човјека и пјесника. Запитао је: може ли се тај спор овим „ликвидирати“? Зоговић је одговорио да га је и сматрао ликвидираним. . .

Послије 17 година принудног ћутања Зоговић се одважио да Крлежи понуди објављивање својих пјесама. Било је то крајем 1964. године, кад му се обратио једним писмом и објаснио шта би желело, мислећи да је Крлежа уредник „Форума“. Крлежа је одговорио, поручио да се пјесме пошаљу, добио их, Зоговић га посјетио у Загребу, Крлежа је навратио до Зоговића у Београду, „тражио имприматур“, сам одабрао пјесме и вршио ревизију, а марта 1965. године појавило се 9 пјесема Радована Зоговића у загребачком часопису „Форум“ . . .

Овај, да кажем, „други крај“ нашег сусрета и разговора (након оног са констатацијом да „историју још нико није обмануо“), учинио ми се, иако са доста горчине у личном сазнању, као облик историјске правде. Поздравили смо се, с намјером да се опет сретнемо и разговарамо. .

*

За све вријеме сусрета и разговора с Радованом Зоговићем водио сам с њим богату и врло корисну преписку. Некад је било потребно и писмено „притврдити“ оно о чему ми је Зоговић говорио, а некад је требало нешто на писани начин питати и потражити детаљнија обавјештења. Дешавало се да, у међувремену, од сусрета до сусрета, наступе и „нови моменти“, па их је требало што прије коментарисати.

Што се тиче одговора на моја питања или интересовања, Зоговић је одговарао без устезања, увијек спреман да помогне и увијек цијенећи другарство и „комунистичку солидарност“. Било је Зоговићевих писмених реаговања поводом неких мојих написа, понекад чак и строгих и опорих, али никад без добре намјере или без жеље да се нешто тачније представи и боље напише.

„Приводећи“, оvdје, једно писмо у цјелини и неколика одломка из Зоговићевих писама, одабрао сам само оне (и то мањи дио) који су важни за боље разумијевање тзв. сукоба на левници и за јасније сагледавање људи и догађаја у њему.

„Београд, 3. XII 1969.

(Куцано, латиницом, на писаћој машини. Потпис, ћирилички, руком. В. К.)

Драги Калезићу,

Настојаћу да што конкретније и концизније одговорим на Ваше питање о ауторству чланка „Неколико опћих примједба поводом печатовских ревизионистичких покушаја“, који је, с потписом Јосип Шестак, објављен у предратном полемичком марксистичком зборнику „Књижевне свеске“.

Ви кажете да је у неком библиографском издању као писац овог написа назначен Едвард Кардељ. Ја не знам на основу чега је и из каквих побуда то учињено, али је мени из мог сопственог искуства познато да је писац тога написа не Е. Кардељ, него Стефан Митровић.

Као близак друг С. Митровића, ја сам пратио његове припреме за писање и само писање чланка „Неколико опћих примједба поводом печатовских ревизионистичких покушаја“. Осим тога, учествовао сам, уз В. Маслешу и К. Поповића, на два састанка, на којима је, у стану сликара Жике Влајнића, гдје се Маслеша онда скривао, Стефан Митровић читао прву верзију овога свог чланка, и на којима је та верзија дискутована и дотјеривана. Најзад, напис С. Митровића, који је у „Књижевним свескама“ објављен с потписом Ј. Шестак, читао сам у рукопису и као човјек који је био послан из Београда у Загреб да тамо, пошто Кардељ прочита материјал, штампа зборник о Печатовској ревизији марксизма (зборник је, међутим, штампао С. Галогаж, пошто сам ја, убрзо по доласку у Загреб и погодби са штампаријом, био ухапшен и спроведен у Београд).

Истина, у чланку „Неколико опћих примједба поводом печатовских ревизионистичких покушаја“, веома дугачком као што знате, има реченица, дјелова реченица, чак неколико цијелих страница које није писао С. Митровић. Кад сам, по изласку „Књижевних свезака“ из штампе, о томе тражио објашњење, неко од другова рекао ми је да је пар страница о печатовштини и заштитницима „Печата“ у Словенији дописао Е. Кардељ, а да је мјестимичне мање уметке и поправке, првенствено о идејно-политичком значењу печатовске ревизије, писао Јосип Броз Тито.

Ово моје писмо, буде ли Вам од потребе, можете слободно цитирати. Срдачан поздрав.

Радован Зоговић

У нашој размјени писма било је и знатних неслагања, а ја сада наводим нека таква неслагања.

„Београд, 31. I 1972.

(Опширно, ћирилицом, руком написано. В. К.)

(. . .)

Прво — нешто о „Пламену“ и „Књижевној републици“. Још увијек, наима, не могу да се сложим с твојим мишљењем да је КР („Књижевна република“, В. К.) опортунистичкија. „Пламен“

је свакако грлатији, „петролејскији“, бубњарскији, отворенији, у питању Октобра бескомпромиснији. Али, КР је, колико се ја сјећам, колико-толико марксистичкији — ако ништа, објавила је она дивна Лењина писма Горком и онај одломак (један?) из „Материјализма и емпириокритицизма“. Осим тога, ваља узети у обзир и цензурске прилике: „Пламен“ је имао више слободе него „Република“. Најзад, „Пламен“ — то је само вријеме револуције у СССР, у Мађарској, а „Република“ излази у вријеме осјек револуције, стабилизације капитализма, преласка Коминтерне на пропагандну и партијско-организаторску дјелатност. Неоспорно, интелектуалци, особито Крлежина типа, „падљивије“ доживљавају овакве промјене.

Укратко, о овом питању ваља добро још размислити, пажљиво још упоредити „Пламен“ и К. Р. А требало би се позабавити још једним питањем које, колико се сјећам, није „постављено“ ни у „Књижевним свескама“. Мислим, наиме, на то како ни „Пламен“ ни „Република“ нијесу окупљали људе на сарадњу, нијесу стварали „фронт“, него су све испуњавали Крлежа и Цесарец, уз споредну асистенцију свега неколико имена. И није ли баш то почетак оне Крлежине „елитарности“, искључивости, непедagoгичности, антифронтства, које је послије добило завршан израз у пактирању с надреалистима, односно априорној негацији „социјалне литературе“? И није ли „Република“ (и то још једном ваља погледати) и у том „изолационизму“ била корак даље? У сваком случају, име „Књижевне републике“ не значи: књижевност је република за себе; према мом осјећању, то је било наглашавање републиканства, истицање захтјева републике макар и оваквим насловом. . .“

„Београд, 3. I 1973.

(Опширно, куцано на машини. В. К.)

(. . .)

„Твоје варијације о часопису „Данас“ (заборавио си могућност да је име могло бити и одломак имена „Надреализам данас и овдје“!) прво сам, разумије се, ја прочитао²⁾. Брзо сам их прочитао, јер се брзо и са занимањем читају. Не бих могао рећи да ми је баш јасно и прихватљиво што си онолико и онако узбуђено писао о том часопису, о заљубљености у њега, о личном трагању за њим. Ја се тачно сјећам ефекта који је тај часопис изазивао: дошавши послије „Стожера“ и „Литературе“, односно часописа који су усмјеравали и активизирали људе у једном смислу и на један тачно одређен задатак, „Данас“ је дјеловао као расплињавање у опширне приче о свему и свачему, у мудро надмудривање и лично обрачунавање — све скупа: пометња, демобилизација, губљење интереса, тачније рећи нестрпљења с којим су се лијеви часописи очекивали. И баш зато ми није прихватљиво (или, да се

²⁾ У часопису „Савременост“ у Новом Саду, штампан је мој опширни напис поводом фототипског издања часописа „Данас“ у загребачком „Либеру“, које је приредио Мате Лончар.

повучем на прихватне позиције, разумљиво) оно твоје онолико боловање за тим часописом. Но, с друге стране, с великом радошћу признајем да су „варијације“ одлично писане. Први твој текст у коме бих имао само једну једину редакторску „закучицу“! Истина, ствар мало тукне на Крлежу, али јасна је, чиста, духовита, сигурна, чак супериорна. И откуд таква разлика између ранијих написа и овог, разлика одједном? Да ли је сама материја била „благодотворна“, да ли си се најзад одлучио да не будеш „модеран“? Ако је прво, значи: треба бирати теме које *леже* и које *покрећу*; ако је друго — у добри час! (. . .)“

Мемоари Родољуба Чолаковића, у којима је било ријечи о актерима тзв. сукоба на левници и о сукобу самом, били су неколико пута предмет разговора између Зоговића и мене. Ја сам утврдио да у Чолаковићевим мемоарским записима „Казивање о једном покољењу“, трећа књига, има много чудних оцјена, нетачних присјећања и тенденциозних „расуђивања“. О томе сам говорио Зоговићу, који мемоаре није читао. Али, знао је и са других страна како Чолаковић пише и шта оцјењује. На то се Зоговић није узбуђивао, иако му је било криво што се догађаји и људи приказују неистинито. Да бих га више „изазвао“ и подстакао на могући писмени одговор, ја сам Зоговићу, у писму, опширно цитирао одломке из Чолаковићевих мемоара и молио га за одговоре на питања и коментар. Зоговић се љубазно одазвао и прецизно све важније коментаришао.

Прво питање: Зоговићев и Ђиласов „напад“ на Оскара Давича и молба за објашњење?

Зоговићев одговор и коментар:

„1. Чолаковић говори о Ђиласовом и мом *нападу* на Давича, те како је у том нападу било, „осим погрешног приступа поезији и умјетности уопште, толико самоувјерености и загрижености“ итд. Ја сам, међутим, о Давичу, поводом прве његове књиге иза робије, написао приказ који се никако не може назвати нападом, пошто је све друго осим то, а прије свега похвала која је, индиректно, требало да буде ударац по режиму и суду за заштиту државе. Уосталом, тај чланак је прештампан у књизи „На попришту“, па сам види је ли напад или није. Другога текста о Давичу ја писао нијесам. А полемику с Давичом водио је Ђилас. Но и та полемика била је с Ђиласове стране, за разлику од Давича, без имало загрижљивости и недругарства. Колико је Ђилас полемику узимао одговорно и партијно, најбољи је доказ да ју је, кад се Давичо почео распојасавати, сам прекинуо и послао своја два и Давичова два текста Централном комитету у Париз,

да он рече своје мишљење о садржини и методима који су у полемици дошли до израза. . .“ (Писмо од 3. јануара 1973. године)³).

Друго питање: Зоговићев однос према Чолаковићу из оног времена и како Зоговић све види данас?

Зоговићев одговор и објашњење:

„2. Из одломка гдје Чолаковић говори о нашем сусрету у стану П. Бихаљија, као, уосталом, и из одломка о „нападу на Давича“, осјећа се, прије свега, данашња „атмосфера“, уношење каснијих и данашњих односа, оцјена, симпатија и антипатија у сасвим друкчије вријеме и друкчије односе. Сусрета у стану П. Бихаљија се не сјећам, али се сјећам једне своје дуге шетње с Чолаковићем по Београду (дан је, сјећам се, био хладан!) 1939(?) године, убрзо по Чолаковићевом изласку из затвора. С нама је, може бити, био и П. Бихаљи, али Ото Бихаљи био је сигурно. Чолаковић каже да је ту био и Никола Петровић — то је могућно, Петровић и сам то тврди. Чолаковић даље каже да смо при том сусрету говорили о „Печату“. Ја се, међутим, сјећам да је он причао како преводи за Нолит књигу сјећања М. Горког, одушевљено је говорио о тим сјећањима; у разговору је указао на тачно значење једног руског израза који ја у преводу једне пјесме В. Мајаковског, нијесам био добро „пренио“. Разговора о „Печату“, пак, апсолутно се не сјећам а увјерен сам да бих га, да је у њему било ичега значајног, запамтио као што сам запамтио два већ поменута детаља. Чолаковић каже и то, како је, у разговору о „Печату“, у Н. Петровића и мене било „злурадости“ — то је једна од оних „интерполација“ из данашњег времена! (. . .)“. (Писмо од 1. јануара 1973. године).

Треће питање: шта Зоговић може рећи о тзв. бојкотовању Р. Чолаковића за које нијесам знао?

Зоговићев одговор и оцјена.

„3. О бојкотовању Чолаковића први пут сам чуо из његових мемоара. Ђиласа сам волио као ријетко којег друга, с њим сам се, кад је живио легално, виђао готово даномице, а виђао сам га и кад се крио од полиције, — и он ми никад није рекао ни пола ријечи о бојкотовању Чолаковића. Шта више, ја се добро сјећам да сам се, пошто су ми била позната Чолаковићева признања на суду за заштиту државе, пред Ђиласом чудило како то једнима исте ствари пролазе лакше, а другима теже, с искључењима и бојкотом, а Ђилас на то није рекао ни ријечи — „оглушио се“, како је обично радио кад би му се учинило да ја претјерујем или се уплићем у туђе ствари. А да, најзад, никаквог бојкота над Чолаковићем није било, најбољи је доказ то што смо и ја и Петро-

³) У разговору (9. октобра 1971. субота) дознао сам од Зоговића да је Тито, послуже објављивања једног „писма“ из Париза о сукобу Давича и Ђиласа у „Нашим новинама“, био љут на Јосипа Ђерђу, уредника тог листа. Јер, Ђерђа није „писмо“ објавио кад је послано него много доцније, кад је борба против „Печата“ била почела и кад су се евентуална „попуштања“ Давичу (из „писма“) могла друкчије схватити. Зато је Ђерђа и био кажњен неком партијском казном („Одиграо је срамну улогу. . .“).

вић с њим дуго по Београду, *баш у то вријеме*, шетали... Ја се, додуше, бојкоту нијесам покоравао (случај Патерностера, Коче Поповића, Ђока Ачковића у Пећи итд.), али Никола би га, да је над Чолаковићем био изречен, сигурно прихватио и спроводио. Уосталом, сам Чолаковић, с једне стране, говори о бојкоту, а с друге прича о сусретима и разговорима с партијцима, чак с партијцима који су имали близак контакт с Ђиласом!...! (Писмо, датирано 1. јануара 1973. године).

Као што се може запазити из ових озбиљних, сталожених и прецизних одговора и коментара, мемоари Родољуба Чолаковића нијесу ни изненадили ни узбудили Зоговића. Тако нешто не може се тврдити за утиске и сазнања које је Зоговић стекао читајући мемоаре, или поједине одломке из мемоара Милована Ђиласа.

Јер, кад смо разговарали о мемоарима Милована Ђиласа, чију „активност“ у то вријеме никако није одобравао, Зоговић је показивао извјесне знаке узнемирености и личног повређивања. Иако није марио тадашњег Ђиласа, ипак, вјероватно рачунајући на револуционарну младост и некадашње присно друговање, Зоговић није, изгледа, могао да буде миран и равнодушан. То показује, између осталог, и податак да сам подуже чекао на писмени одговор Зоговићев у размјени мисли о Ђиласовим мемоарима. Али, кад је писмо стигло, опширно, на десетак куцаних страница, без прореда, мени је било јасно да се Зоговић „сабирао“, сакупљао снагу, сређивао утиске за јак и коначан обрачун. Заиста је обрачун и био: при крају писма Зоговић је написао да ми оставља „у аманет“ да неке чињенице из његова писма објавим, кад будем могао... .

*

Неколико пута, у току наших разговора, покушавао сам да Зоговића „наговорим“ или „подстакнем“ да почне да пише мемоаре. Понекад „около“, а понекад и директно, говорио сам му да је то, можда, најбоља прилика да оповргне лажи, неправде и измишљања која су се раширила и још се шире о њему. Знао сам да је, дјелимично, осјетљив на то и да би, може бити, такав „подстрек“ могао „упалити“. Зоговић није хтио ни да чује о томе: какви мемоари и ко их пише? Никад није држао до њих, нарочито до оних у којима је циљ да се човјек правда или да друге оцрни. На моја објашњења да би његови мемоари били „дружнички“, „на прилику“ занимљивих и важних сјећања, каква сам већ од њега читао, као што су „Постајање и постојање“ (око 100 страница, рукопис), „Краткотрајни контакт с Ивом Андрићем“ (65 страница, рукопис), „Сјећање на Косту Рацина“ (око 30 страница, објављено у „Летопису Матице српске“), „Сјећање на Буда Томовића“ (око 10 страница, објављено у зборнику о Буду Томовићу) па, у мањој мјери, и полемички спис о Крлежи, у коме има

подоста аутобиографских детаља. Зоговић је остајао при своме: „Не и не, разговора и убјеђивања о томе нема...“

Једном сам му, хвалећи спис о Кочи Рацину и преносећи похвале других људи о том спису, објашњавао зашто би требало, нешто слично, написати о Јовану Поповићу (занемарен је, нијесу истакнуте неке његове најважније одлике, намјерно је потцијењен, а он, Зоговић, зна више и другачије од многих који су о њему писали и говорили, нарочито „приватно“). „Не“, био је Зоговићев одговор, али се мени учинило мање категоричан јер је почео да објашњава зашто „не“, а то Зоговићево зашто „не“ било је права и јединствена прича. Истина, Зоговић је рекао: „Није Јован за писање занимљив као Рацин“, али је томе додао како је изгледао (оригинално), какве је послове радио (многе), какве љубави имао (према глумици Бранки и првој жени Драгици — велике и чудне), каква је била његова доброта (у рату није хтио да узме порцију јела док не би знао да су сви добили: „Сачувај те боже Јованове доброте“, рекао је једанпут Зоговић подигнувши руке у знак „предаје“).

Дакле, видио сам: Зоговићевих „мемоара“ неће бити, а, вјероватно, не више ни „аутобиографских записа“. Већ неколико година (јаче од 1977. и 1978. године) Зоговић тешко и непријатно болује. Никад нијесам ни знао ни видио таквог болесника: приморан је дуго да лежи у постељи са најтежим и најнепријатнијим боловима које болест може да навали на човјека! Па ипак, није било дана, кад је смогао и трунку снаге, да не устане и да не буде, једно, одређено, вријеме за радним столом. Створио је свој, болешћу изазван, нови радни дан. И урадио је врло много — библиографски, то би било неколико књига поезије, приповиједака и огледа, а да се о разним врстама „дотјеривања“ и не говори.

Али, „мемоара“ и „аутобиографских сјећања“ нема и, вјероватно, неће их бити.

Помињем то, овако, овдје, зато што, у књизи коју сам давно замислио, желим да оставим неколико података о Зоговићу, које, можда неко други не би могао (или неће) оставити. И сигуран сам да Зоговић може бити љут на мене, због тога. Можда не због свега, али због нечега хоће — убијеђен сам у то. Чак бих, познајући га доста добро, могао да претпоставим, прецизније, шта би га могло наљутити. Ја сам неке такве детаље, заиста, избјегао, али неке сам оставио — не пишем ни ради Зоговића, ни ради себе, него ради трагања за истином и са жељом да правда побиједи.

Послије свега што сам досад о Зоговићу написао, запитао сам се: какав је Зоговић човјек, као учесник и свједок у сукобу на лјевици, и како мени изгледа?

Зоговић је човјек ријетке постојаности и изузетне досљедности. Он је и човјек задатка, човјек коме је дужност светиња, а обавеза или налог, кад се приме, саставни дио бића. (Иако је имао црта предузимљивости и маштовитих домишљања, ипак је више човјек задужења и извршења). Зато је он „службу“ Партији схватио изнад свега, као идентификацију своје личности са

задацима своје слободе и борбе за њу. Искрен до непријатности, убијеђен у исправност онога што ради до твродокорне искључивости, он никада није пригушивао своју слободу и робовао ауторитетима. Увијек сам га видио и доживљавао као ријетко слободну личност. „Ограничења“, на примјер, партијска, на која је пристајао, за њега су била дио сопствене слободе, или је умιο таквима да их учини.

„Слобода“, „независност“, вјероватно и из нужности, а и по упорности, дару и самосталности, огледају се, посебно, и у Зоговићевом „мајсторству у кући“: све зна да поправи и све поправља сам (прозоре, бојлер, шпорет — једанпут је „горио“ од плина, телефон, стене лампе, итд.). Има прави правцати алат, као сваки мајстор... Можда то значи: „слобода“, неће да зависи ни од кога...

У полемици са Крлежом, у необјављеном рукопису „Крлежина критика у прози и стиху“, који је био дуго година предмет мојих критичких доживљаја и анализа (јер, мислим, мало се гдје тако добро види личност човјека као у полемици), најсигурније сам запазио да се Зоговић љутио (и чудео) поводом Крлежиног нетачног и неистинитог приказивања људи, појава и догађаја. После извођења својих доказа, који су супротни Крлежиним, Зоговић је на неколико мјеста поновио готово исте ријечи: „Како може један Мирослав Крлежа да се спусти на овако ниске гране доказа?“ Хоћу да кажем: Крлежа није био неприкосновени ауторитет за Зоговића. А није био, одмах, чим га је, на првој страни, „ухватио“ да се више служи „псовком“ и вријеђањем, него доказом и чињеницама. Ту је већ свака полемика била завршена. За Зоговића је Крлежа био велико литерарно име, али тај исти Крлежа ништа није могао доказати само својим потписом. То довођење у питање сваког ауторитета, „провјера“ сваке ријечи и мисли — то сам сматрао великом заслугом Зоговића у полемици са Крлежом; издвајање његове истинољубиве тежње изнад свега — подстицајем у расправи; убијеђеност у исправност својих схватања — великим моралним погоном!

Требало је знати све и издржати разорну и убиствену, а неправедну, Крлежину критику онда, на једног, тако рећи, пјесничког почетника. Јер, оно што је Крлежа написао о Зоговићу у „Дијалектичком антибарбарусу“, не само поводом пјесме „Дон Кихот на бомбардеру“ (и друге верзије, под насловом „Црна срамота“) и „лирске прозе“ „Један дан на селу“, него и као личности, тако нешто никад нико у богатој, југословенској, полемичкој грађи није написао. Одговарајући на све то Зоговић се није „изгубио“, тј. није изгубио главу: признао је да је пјесма слаба и да о њој не вриједи говорити; објаснио је да „лирска проза“ представља репортажу, а не новелу. Ни једна ни друга ствар нијесу тема овог сукоба; тема је нешто друго, много важније: ко ће, и како, измјенити нашу стварност?

Из цијелог, опширног, врло опширног Зоговићевог списка (да је објављен, сам би заузимао двије трећине „Књижевних свеза-

ка“ и опширнији је од „Дијалектичког антибарбаруса“ за читавих двадесетак страна!) ја сам стекао изграђено сазнање: Зоговић је полемичар јаке концентрације, темељно припремљен, одговоран за своју ријеч и став, убједљив по разлогу, прецизан у изразу, „опасан“ у проналажењу слабости својих противника, „тврђ“ у идеји, „тежак“ у наступу. Крлежин „ауторитет“ као полемичара никад није тако „пољуљан“ и доведен у питање као у Зоговићевом рукопису.

Дубоко сам убијеђен да би и многи други читаоци, кад би прочитали Зоговићев спис, стекли такав утисак и такво сазнање.

Мени, који сам о много-чему, да не кажем: готово о свему, могао разговарати са Зоговићем, било је врло тешко, и најчешће сам се устручавао, да разговарам о „Дијалектичком антибарбарусу“. Било ми је зазорно, а осјећао сам чак стид и срамоту, ако би нешто цитирао о Зоговићу њему лично — толико су Крлежини „квалификативи“ човјека били знаци увреде и омаловажавања. Никад Зоговића нијесам питао: како се осјећао читајући „Дијалектички антибарбарус“ и како му је било послије читања?

У његовом полемичком спису „Крлежина критика у прози и стиху“ „видио сам“ Зоговића мирног и сталоженог, сигурног у оно што зна и убијеђеног у пут којим је кренуо. Зар је остало важно? На примјер, извјесна „претјеравања“ у „идентификованом“ мишљењу Крлеже и других противника (Бранка Теодосића, провокатора, Рада Драинца, пјесника, „Хришћанске мисли“, итд.)? Или, ипак, чини ми се, неопходност да се призна погрешка, и то крупна, због написа „Нешто као изјава“, против Марка Ристића, коју је Зоговић објавио у првом броју „Уметности и критике“? За тај напис, боље него и за шта друго, могао се Крлежа (и не само Крлежа) „залијепити“ као за примјер како не би требало полемисати: грубо, нетактично, увредљиво, дисквалификаторски. . .

О „стању и расположењу“ Зоговићевом, „ондашњем“, питао сам његову супругу Веру. Из њеног одговора, који ћу брзо приложити, иако није „прави“ одговор, ипак се види да је Зоговићево „расположење“ било „активно“ — није се имало времена за „тугу“ или „очај“. „Како је »Антибарбарус« дјеловао на РЗ“, писала је Вера 13. фебруара 1978. године, „не могу много да кажем, јер сам се с њим тада виђала ријетко: наша љубав или „однос“, како се то већ не зове одвијао се на раздаљини од 400 км. и, кад би РЗ долазио у Загреб, одакле је био протјеран фебруара 1940, то је било на кратко. Додуше, и „на кратко“ се разговарало више о ситуацији него о личном. Нарочито кад бисмо се срели код Прице, кад би ме одвео Галогачи, једанпут и Цесарцу, или у редакцију „Изрза“, односно у стан Кершованија (свуда ме је водио, јер је у тим краткотрајним боравама желио и морао да „подмири“ све— дужи боравак је био управо прије оног протјеривања, односно хапшења, кад је у Загреб дошао да ради око издавања »Књижевних свезака«. . .)“

Дакле, „стање и расположење“ били су нормални — радило се, пропагирало, расправљало, друговало.

Још нијесам „пречистио“ са Зоговићевом „цртом“ односа према „ауторитетима“.

У полемичком спису против Крлеже Зоговић се позивао, као на ауторитете, и на неке друге теоретичаре и писце. Свакако су неприкосновени ауторитети Маркс и Лењин. И то је разумљиво — борба је за примјену њихових идеја у пракси, а то је значило: припреме за револуцију и вјера у њу. Но, Зоговић се позивао и на ауторитет Тодора Павлова (кога је објављивао у „Уметности и критици“) и на још неке, совјетске, теоретичаре књижевности. Увјерен сам да је Зоговићево позивање на ове „ауторитете“ било нешто друкчије врсте: више партијска, комунистичка, солидарност са друговима у борби, него „прави“, „стручни“, „учени“ „ауторитети“.

Иако из „другог времена“, за потврду оваквом свом увјерењу, морам се позвати на двије или три чињенице које су ми познате из разговора са Зоговићем.

Већ сам записао да је Зоговић, још 1939. године, знао да „противрјечи“ Титу. Из времена, последије побједи, да само то поменем укратко, било је, опет, ријечи „друкчијег става и мишљења“. Ово што ћу сада навести дознао сам од Зоговића, сасвим узгредно, док сам радио на његовом избору поезије.

Зоговић се никако није могао сагласити да у избор „уђе“ „Пјесма о биографији друга Тита“. Ја сам оцјењивао да по вриједности, времену кад се појавила и значењу које је имала, а и по мојим критеријумима састављача, та пјесма заслужује да буде у избору. Зоговић се сложио с мојим критеријумима, али је био „против“: „У овом тренутку, објављивање те пјесме значило би нешто друго — моје додворивање или умиљавање личности о којој је ријеч у тој пјесми“. Пред тим аргументом ја сам се повукао. Али, искористио сам прилику да га питам о односу према Титу и Тита према њему.

И дознао сам, убијеђен да је то тачно: Тито је Зоговића и поштовао и волио; на свој начин, дискретно и ненаметљиво, али сигурно. Неколико људи је о томе и говорило Зоговићу, чак једанпут поводом неких напада који су долазили из Словеније. Зоговићу је то од другова пренесено овако: како га Тито „брани“, како је на оптужбе рекао за њега да „зна да је прави револуционер и интернационалиста“. Од Зоговића сам сазнао да је друговима одговорио: „То је његова ствар шта он мисли — моје је да вршим своју дужност“...

За Титов однос према Зоговићу и Зоговићев према Титу карактеристични су и неки мање важни детаљи (сусрете и разговоре за вријеме рата, засад, остављам по страни).

На једном великом и значајном пријему, одмах последије ослобођења и у Београду, пред Титом су многи људи показивали шта знају и чиме могу да га распложе или скрену већу пажњу

на себе. Зоговић није волио такве пријеме, на њима је бивао ријетко, а и кад је био смјестио би се негдје у какав ћошак — да буде што мање примижетан. Тако је било и овога пута. И баш кад је Константин Симонов, значајни совјетски писац и нарочито добри ратни публициста, по ко зна који пут говорио, наздрављао или рецитовао, Тито се окретао и потражио Зоговића: нека дође, нека он покаже шта ми имамо и како ми говоримо. Брзо су Зоговића пронашли; он је чуо Титову молбу, или боље рећи: Титову заповијест, — да нешто рецитује из своје поезије. Зоговићу је било непријатно, али се није збунио: рекао је (што је тачно!) да не зна ни једну једину своју пјесму напамет. Ту се нашао Ђилас да потврди: „Јест, Стари, не зна, ја то знам. . .“ Али, Тито се „досјетио“ злу, па је замолио да, негдје, из неког његовог ормана, пронађу и донесу књигу Зоговићевих пјесама. Сада је настала нова мука. Зоговић је почео опет да се правда: он је тако лош читач уопште, а нарочито своје поезије, па нема никаквог смисла да сада, на пријему, чита. . . Ђилас је, опет, „прискочио у помоћ“: „Јест, Стари, то је тачно, ја знам да он слабо чита. . .“. Тито је, очигледно разумио о чему се ради, оштро погледао Зоговића и дао ријеч Константину Симонову, који је устао од стола, поздравио војнички и рапортирао: „Воља маршала Тито дља мења — закон“! И почео је да рецитује. . .

Зоговић је мени рекао да је то схватио као Титов „прекор“ и да му није било сасвим пријатно, али и да не би рецитовао или читао по цијену „главе на рамену“.

„Глава на рамену“ није страдала ни 1948—1949. године, па, пошто се о томе свашта прича (између осталог, да се Зоговић „изјаснио“ за Резолуцију Информбироа), питао сам, истина, врло „околишно“: како се то десило, зашто Зоговић није „удаљен“, а не само „бојкотован“? Зна ли се и да ли је Тито, због „Пјесме. . .“, нешто „помогао“?

Зоговић је причао да никаквог „изјашњења“ за Резолуцију није било, да је он чак био делегат и референт на V конгресу КПЈ (и то необријан, јер није имао ко други, а њега су „задужили“; радио је дан-ноћ на материјалима за конгрес), да је „имао расправе“ са Ђиласом „приватне“ (послије сам о томе више дознао из рукописа о Андрићу), да је био на партијској комисији, али је главно нешто друго: Зоговић није хтио да потпише једну „резолуцију“ наших писаца против совјетских, и то не што „резолуцију“ не би уопште потписао него зато што је међу потписницима с наше стране било писаца који нијесу комунисти и са којима су комунисти у сукобима између два рата водили непрестану борбу (сјећам се, да је, осим осталих, поменуо и Станислава Винавера). Зоговић је сматрао да је ријеч о неслагању и сукобу двију партија, совјетске и наше, о сукобу комуниста са другим комунистима, и шта ће ту, сад, некомунисти или чак и непријатељи комунизма? То је био први јавни, „отворени“, наступ Зоговићев у тој ствари. Кад су кампања и „бојкот“ почели, кад је Зоговић остајао „при своме“, Ђилас је био за његово хап-

шење, Ранковић га „бранио“ („Вратиће се он, знаш колико нас је волео“, говорио је), а Тито се „није мијешао“...

Тито се „мијешао“ у нешто друго, и то неколико пута: кад је прочитао рукопис Зоговићеве књиге „На попрштуту“, имао је само двије примједбе и обје су се односиле на Крлежу, и то у чланцима „Биологизам у естетици“ (пријератни чланак) и „Пример како не треба правити »Примјере књижевности«“ (послијератни), које је Зоговић (он ми је то рекао „усвојио“, избацивши одређена мјеста, али не ради Титовог „стручног“ ауторитета него због могуће оправданости у одређеној политичкој ситуацији 1946—1947. године кад Крлежа још није био сасвим „ријешени свој однос“ с новом влашћу). Тито је, даље, био „умијешан“ у објављивање Зоговићевих пјесама у „Форуму“ 1965. године, први пут после 16-17 година Ћугања, кад је Крлежа „тражио имприматур од шефа ове земље“ и добио га (ово сам дознао из разговора са Крлежом, в. о томе у напису о Крлежи). И знам за трећи пут кад се Тито „мијешао“ у ствари Зоговића: кад су Црногорци створили своје Учено друштво, будућу Академију наука и умјетности, одговорни руководиоци су питали Тита о Зоговићу, а Тито је одговорио у овом смислу: „Зоговић може да буде члан сваког нашег књижевног и умјетничког удружења. Он се није с нама слагао, ми смо се сукобили, али нас није компромитовао...“ И Зоговић је, заједно са првима, постао члан Црногорског ученог друштва. Кад се, једанпут, приликом Титове посјете Црној Гори и Црногорској академији требало срести с Титом (заједно са још неким писцима и умјетницима), Зоговић је избјегао сусрет (о томе знам из разговора са Зоговићем и Михаилом Лалићем).

„Пренио“ бих, овдје, између многих, још само један детаљ о односу Зоговића према „ауторитетима“ (сви детаљи које овдје преносим „повезани“ су са књижевношћу и писцима).

Године 1947. славила се јубиларна година и била је велика свечаност на Цетињу поводом првог издања „Горског вијенца“. Зоговић је био задужен не само за главни реферат (познато предавање, често, за двије године, прештамповано као брошура „Његошева поема о борби и слободи“) него и за делегацију писаца, коју је „водио“ на Цетиње, авионом, из Београда. Делегацију су чинили одређени писци, сва мјеста су у авиону попуњена, све је спремно за узлетање. Тада се изненадно појавио генерал Пеко Дапчевић и желио да путује тим авионом, јер другог није било. И ту се „срио“ са Зоговићем. Зоговић њему: нема мјеста, све је попуњено, ово је делегација писаца, то је његово задужење. Пеко Дапчевић се не мири, хоће да види списак, гледа и чита. У авиону је тајац, сви осјећају да се нешто важно дешава. Дапчевић пита Зоговића: „Ко ти је овај Лесковац... Тај би могао да изостане...“. Зоговић објашњава Дапчевићу и „не попушта“ у извршењу свога задатка: Лесковац је писац, члан делегације из Војводине, путује заједно, нема силе која га може избацити, а генерал нека нађе специјални авион (за њега се то може дати)...

И тако Младена Лесковца нико није дирао, а Пеко Дапчевић је ваљда друкчије отпутовао.

Ове податке дознао сам од Зоговића на неколика своја инсистирања и овдје их „склопио“ у једну цјелину. Разлога да чешиће инсистирам (и не само у овој ствари) имао сам много, јер сам знао да Зоговић не воли да се хвали било каквим својим „дјелом“ (дужност, увјерење, задатак — да, али признање — не!), и јер сам слушао како Младен Лесковац о том истом „догађају“ приповиједа. То, како је Лесковац описао, тако, заиста само он зна и може! Не могу заборавити појединост како је изгледао, и сада, сјећајући се појаве генерала Пека Дапчевића, у војној униформи, и како изгледа (Пеко Дапчевић) док прегледа и, у себи, „прочитава“ списак писаца, и, наглас, да се чује (и Лесковац чује!) пита: „Ко је овај Лесковац?“ — и Лесковац, сада, у приповиједању о томе, подиже зачуђено и уплашено, обрве изнад великих наочара, шири руке, гледа око себе и једва шапуће: „Ја сам мислио да је готово са мном...“ Па, за тренутак, као у предању приповиједања, застаје, да, с олакшањем, гласно и побједоносно, изговори: „А онда Зоговић генералу...“ И даље слиједе многе појединости у опису, и, наравно, истицање Зоговићеве храбрости, снаге и упорности...

Смјелост, „јакост“ и упорност — особине су које је лако примјетити у Зоговића. Све их знам као одлике личности, али сам их добро видио и у полемичком спису са Крлежом.

Помињао сам Зоговићеву прецизност — прецизност у свему: у изразу, у сазнању, у истинитости. За детаљ, прецизност, неколико пута, у разним временима, кад је било ријечи о Титовом ставу: „...Ако се ви не можете обрачунати...“, Зоговић је, сваки пут, знао да каже: „Тачно 15. априла 1940. године, а да је било 15. априла, то знам зато што сам 14. априла, тачно на десетогодишњицу смрти Мајаковског, говорио на Правном факултету...“. О изразу „визија“, неколико пута, како нам га је „Запад протурито“, како је то „вјешто урадио“, да тобож буде „модерно“, а, у ствари „удар“ је на марксизам, јер је марксизам наука а не „визија“... О тражењу најбољег рјешења, упркос личном мишљењу, кад му је Ђилас рекао да Крлежа треба, послје ослобођења у Београду извјесно вријеме да борави „код некога“: „Наћи нешто“, и Зоговић је „нашао“ Николу Петровића и његов стан: Никола је образован и дисциплинован, на великом је положају, зна да изврши задатак (нарочито од „старијих“), има лијепо стан, његова жена Мара добро кува, и тако редом, све добри разлози. И Крлежа је био на стану код Николе Петровића... Израз, оцјена, термин „сукоб на левици“, готово сваки пут коментарисан је на исти начин: никаквог „сукоба на левици“ није било и нема; Крлежа, и његови сарадници у „Печату“ нијесу и не могу бити левица, нијесу у Партији, нијесу „напредни“; он се у томе не слаже са мном и моли ме да те ствари ја „пречистим“.

Иако их није истицао, Зоговић је, вјероватно, био горд због својих добрих особина. Осјећало се то у његовом ставу, у сигур-

ности којом је свему прилазио, у надмоћи над противницима коју и није крио. „Побједа“, данас или сјутра, није га интересовала. Био је убијеђен, увијек, у тачност мисли да „историју нико још није обмануо“. То не значи да се није „сјекирао“ због лажи, неправде или „наопаког“ пута којим је нешто кренуло. Напротив, тада је, кад би ствари око себе оцјењивао, знао да буде и крајње осјетљив, са нервозним реакцијама, гњеван и огорчен до става и понашања који су „упозоравали“ да препирке или објашњења нема и не може бити. Из ината, отпора или пркоса, у Зоговићу је бивало и игноранције и презира и зле љутње и потцјењивања, таквих и толиких. да је, једноставно, „одбијао“ да зна да нешто постоји, да је „друкчије“ кад би се детаљније обавијестио, да није онако како је увјерен или како су му други, у које има повјерења, рекли да јесте.

Због многих особина изузетних и мање добрих, а понекад и „слабих“, које сам само поменуо, овдје, и које су, све, изражене у јаком степену, говорио сам романописцу Добрици Ћосићу (новембра 1933. године, кад је говорио, да намјерава роман „Време смрти“ да „продужи“ у романе „Време зла“ и „Време власти“, тј. да „проведе“ своје јунаке кроз међуратно и ратно вријеме до данашњег доба), да, „за своје потребе“, мора „консултовати“ Зоговића. А говорио сам тако зато што су Добрицу Ћосића интересовали „ типови “ различитих врста комуниста као прототипови за његове романе: комунисти- идеалисти, комунисти-романтици, комунисти-догматици, комунисти-коминтерновци, комунисти-сапутници, комунисти-разочараници, итд. о којима смо тих дана понешто разговарали. Био сам убијеђен да би „консултација“ са Зоговићем за Добрицу Ћосића била плодносна из више разлога: дознао би више, боље и сигурније о свим „ типовима “ комуниста који га интересују. Нијесам скривао ни своје дубоко убјеђење, али га нијесам објашњавао, да је, за мене, лично Зоговић, „тип“ и „прототип“ једне врсте комуниста (ако њега не упозна и с њим не разговара, чак и сада кад је болестан, неће знати ни „открити“ многе одлике „правих комуниста“). . .

Они који нападају и „набјеђују“ Зоговића као једностраног човјека зато што је остао „исти“, што се „не мијења“, не разумију и не могу разумјети ништа битно не само у њему као човјеку него ни у његовом књижевном дјелу. Јер, то је личност која је рано формирана, рано створена, и у свему битном остала иста, личност која не цијени промјене, мислећи често да су и „премјене“, а и преваре.

Све сам то могао да видим и знам непосредно. У честим разговорима, и расправама, осјетио сам и на себи „продорност“ Зоговићевог критичког настројења. Истина, тога је више било у „првој фази“ нашег познанства, а касније, кад смо се „зближили“, помало смо, и један и други, „избјегавали“ теме у којима би морало доћи до појачаног израза супротних мишљења и оцјена. И ово се више односи на мој став него на Зоговићев у оваквом „заобилажењу“ тема.

Поводом Зоговићевог критичког настројења треба рећи и ово. Исто онако као што је био спреман (и оран) да упути оштру критичку примједбу на рачун туђег рада, исто тако је био „приправан“ да саслуша сваку примједбу на рачун свог рада. У то сам се увјерио много пута, а имам и „личне примјере“ такве врсте. Кад смо, на примјер, говорили о избору његових пјесاما које сам приређивао за штампу, Зоговић је сваку моју, и намјану сугестију или напомену, узимао у обзир и на њу, разложно и у другарској расправи, реаговао. У много случајева, знао је да поштује и истиче „равноправност“ у мишљењу и понашању. Кад ме, послје извјесног „зближавања“, почео ословљавати са „ти“, а ја њему враћати са „Ви“ (ради разлике у годинама и из поштовања), Зоговић никако није пристајао на такав однос — упозорио ме на „равноправност“ као прву карикатуру у другарском опхођењу. . .

Силно сам желио да знам како је Зоговић изгледао у младости. Ни Вера није могла да пронађе нешто „материјала“ из међуратног доба — у селидбама, несигурности и ратовању пропали су многи документи. Али, једну фотографију, из времена 1932—1933. године ипак је пронашла. Зоговић је на слици са Кочом Рацином, у Скопљу, на улици. Зоговић ми објашњава да је то у прољеће и да се Рацин попео на тротоар — да изгледа виши, јер је био средњег или ниског раста. На фотографији је Рацин као прави радник: јаке црте, стамен, набијен, тврд, јаких руку, осмјехнут здраво. Зоговић је озбиљан, као намрштен (због сунца?), издужен, дугог лица и носа, косе плавкасте, „пребачене“ мало с лијева на десно. У кошуљи је, заврнутих рукава, са рукама у џеповима. Израз лица — између благиости и тврдоће, замишљености и једва примјетног „намјештања“ пред фотографом. . .

Зоговић је, углавном, знао на чему радим у проучавању међуратне југословенске књижевности. Познато ми је, такође углавном, његово критичко мишљење о томе. Знао да је понешто пратио из ове моје „последње фазе“ (прочитао неку „Скицу за портрет учесника и свједока сукоба на левници“ у „Књижевној речи“, на примјер о Богомиру Херману; или у листу „Интервјуу“ о Кочи Поповићу и Николи Петровићу, или му је о томе говорила Вера која је све прочитала). И тада, кад би се повела права ријеч, он је био критички расположен (због „коришћења“ Љиљане Гишме као свједока о Херману, посебно!). Још ми је озбиљно замјерио на многим појединостима о ономе што сам ја, баш у тој расправи с њим, назвао „вјеродостојношћу“, тежњом ка „аутентичности“, потребом за „прецизношћу“: „Шта ће ти“, приговарао је оштро, „толики датуми, па још час и мјесто, и тако даље?!“ Зато је, вјероватно, у овом напису о њему, Зоговићу, таквих података и појединости, ипак, нешто мање. Ако ово прочита, нека му, можда, буде лакше. Иначе, нијесам увјерен да је у праву. За тзв. „деманти“ Николе Петровића (да и то забиљежим, без датума и часа, а ради се о „објашњењу“ Николе Петровића које је објављено у „Интервјуу“). Зоговић је мени рекао, с доста љутиности према Николи Петровићу, да сам ја у праву, и да је Никола

Петровић први пут истину рекао (на примјер, о Душану Матићу, нарочито; или о Веселину Маслешу)...

На скуповима посвећеним проучавању тзв. сукоба на љевичи, којима сам присуствовао, или у другарским и критичким разговорима са ријетким истомишљеницима и многим „противницима“, често сам говорио да се тај сукоб не може објективно, хоћу рећи: истинито, знати и испитивати без објашњења или указивања на удио који је у њему имао Радован Зоговић...

Пред „сумирање“ ове скице за могући портрет Зоговића као учесника и свједока у тзв. сукобу на љевичи био сам с њим у дужем разговору 10. априла 1984. године. Тог дана, његова супруга Вера позвала ме на „рођендански“ ручак — мој „рођендански“ ручак! И тада смо, прије, за вријеме и послје ручка, дуго, разговарали о многим темама које су ме интересовале (и још ме интересују), а, при чијем разматрању, користим знање и помоћ, „консултативно“, од Зоговића већ више од 16 година. Сређујући у себи оно што сам досад дознао и имајући „тенденцију“ при овом сусрету (завршавао сам опширну књигу о Крлежи и противницима са љевиче), ја сам упоређивао Зоговића из првог сусрета, кад сам га први пут видио и с њим разговарао 28. јуна 1967. године, са овим Зоговићем данас, више од 16 година касније, знатно измијењеним због болести...

Духовно и морално, то је био исти човјек: иста убијеђеност, исти идеали, исте оцјене о истим појавама, исто памћење, иста прецизност, иста истинољубивост. Сјетио сам се и његове давнашње, „утјешне“, сигурности у мисао: „Историју још нико није обмануо...“ И сад је то постојало у њему. За моју скицу портрета, круг се затварао. Био сам радостан, што се, у мени, баш тако затвара...

Vasilije KALEZIĆ

ZOGOVIĆ AND CONFLICT WITHIN THE SO-CALLED LEFT WING

This is an extract from a more comprehensive study of all significant relations connecting Radovan Zogović to Krleža and the left wing. The author singles out for analysis all the relevant factors. He tells us how he met Zogović and talked to him about the nature of the conflict within the left wing in the 1933—1944 period; how Zogović assessed his own role in the conflict, and also what was the role of the Communist Party of Yugoslavia, of other communists and of the General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia, Josip Broz Tito. The author discusses Zogović' writings dealing with the conflict, and emphasizes the two hundred pages long treatise, as yet unpublished, entitled »Krleža's

criticism in prose and verse». The author also quotes Zogović' opinion about some of the periodicals edited by Krleža («Plamen», «Književna kritika», «Danas» and «Pečat») expressed in the conversations they had or the letters they exchanged. Disregarding strict time limits (interwar period, 1930's, etc.), the author «lengthened» them, so that Zogović' reminiscences continued until the present time; he also included other writings by Zogović, produced both before and after the so-called conflict within the left wing. Thus, from conversations carried on with Zogović over a period of almost twenty years and from various writings spanning an almost 60-year- period (published between the 1920's and 1970's), the author created a kind of portrait of R. Zogović as a writer, polemist and man, as a witness and participant in the big conflict within the left wing, the traces of which have not yet vanished...

